IIPIMRJ
IIP International Multidisciplinary Research Journal

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 03 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: GSRD-IF: 5.001
ISSN: 3049-2734 (Online)

सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक परिवर्तनातील योगदान

[1]कु. गायकवाड ऐश्वर्या ललीतकुमार, [2]प्रा. लगड सुरेखा रामदास
एम.ए इतिहास भाग II, रावबहादूर नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर
इतिहास विभाग प्रमुख, रावबहादूर नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर

Article Info

Article History:
Received: 24th January 2026
Accepted: 01st February 2026
Published: 05th February 2026

Keywords:

सावित्रीबाई फुले, सामाजिक परिवर्तन, स्त्रीशिक्षण, समता, दलित-वंचित समाज

ABSTRACT

भारतीय समाजरचनेत एकोणिसाव्या शतकात खोलवर रुजलेल्या जातिभेद, स्त्रीदास्य, अज्ञान व अंधश्रद्धा या घटकांनी सामाजिक विषमता अधिक तीव्र केली होती. अशा परिस्थितीत सावित्रीबाई फुले यांनी शिक्षण, स्त्रीस्वातंत्र्य, समता व मानवमूल्यांच्या आधारे सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ उभी केली. प्रस्तुत संशोधन पेपरचा उद्देश सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्याचा सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने सखोल अभ्यास करणे हा आहे. त्यांनी स्त्रीशिक्षणाची पायाभरणी केली, दलित-वंचित घटकांसाठी शिक्षणाचे दार खुले केले, बालहत्या प्रतिबंध, विधवाविवाह समर्थन, स्त्रीपुरुष समतेचा आग्रह आणि पुरोगामी विचारसरणीचा प्रसार केला. त्यांच्या कार्यामुळे भारतीय समाजात वैचारिक परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरू ऐझाली. ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक पद्धतीने केलेल्या या अभ्यासातून सावित्रीबाई फुले या केवळ शिक्षिका नव्हे, तर सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रभावी नेतृत्वकर्त्या होत्या, हे त्यांच्या कार्यातून कीवर्ड्स: स्पष्ट होते.

Plagiarism Check Report:
Tool Used: Turnitin
Date of Report: February 02, 2026
Similarity Index: 6%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Gaikwad, A. L., & Lagad, S. R. (2026). सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक परिवर्तनातील योगदान. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ), 3(1), 708–711.*

प्रस्तावना:

सामाजिक परिवर्तन ही समाजशास्त्रातील एक मूलभूत व गतिमान अशी संकल्पना असून समाजातील मूल्यव्यवस्था, सामाजिक संस्था, रूढी, परंपरा, विचारसरणी व सत्तासंबंध यांमध्ये घडणाऱ्या दीर्घकालीन आणि संरचनात्मक बदलांचा ती अभ्यास करते. भारतीय समाजाचा शतकातील कालखंड हा सामाजिक विषमता, जातिभेद, लैंगिक अन्याय, अज्ञान व अंधश्रद्धांनी व्यापलेला होता. जातिव्यवस्थेच्या चौकटीत मानवी मूल्यांची गळचेपी होत होती. स्त्रियांना शिक्षण, स्वातंत्र्य, निर्णयक्षमता व सामाजिक सहभाग यांपासून जाणीवपूर्वक दूर ठेवले जात होते. बालविवाह, विधवांचे अमानवी जीवन, स्त्रीशिक्षणावरील बंदी, तसेच दलित व वंचित घटकांवरील अस्पृश्यता या प्रथा समाजात दृढ झालेल्या होत्या. अशा परिस्थितीत सामाजिक परिवर्तनाची गरज केवळ वैचारिक पातळीवर नव्हे, तर प्रत्यक्ष कृतीच्या पातळीवर तीव्रपणे जाणवत होती. ब्रिटिश सत्ताकाळात पाश्चात्त्य शिक्षण, विवेकवाद आणि मानवतावादी मूल्यांचा काही प्रमाणात प्रभाव पडू लागला होता. याच पार्श्वभूमीवर भारतात समाजसुधारणा चळवळी उदयास आल्या. राजा राममोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, महात्मा फुले यांसारख्या समाजसुधारकांनी सामाजिक अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविला. मात्र या चळवळीत स्त्रीने स्वतः पुढाकार घेऊन नेतृत्व करणे, हे त्या काळात अत्यंत क्रांतिकारी मानले जात होते. या ऐतिहासिक टप्प्यावर सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य विशेष महत्त्वाचे ठरते. सावित्रीबाई फुले या केवळ भारतातील पहिल्या स्त्रीशिक्षिका नव्हत्या, तर त्या सामाजिक परिवर्तनाच्या सशक्त नेत्या होत्या. त्यांनी शिक्षणाला सामाजिक मुक्तीचे प्रभावी साधन मानले. स्त्रीशिक्षणाच्या माध्यमातून स्त्री-पुरुष समता, सामाजिक न्याय व मानवमूल्ये प्रस्थापित करण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. समाजाकडून होणारा विरोध, अपमान, शारीरिक व मानसिक छळ यांना तोंड देत त्यांनी आपले कार्य अखंड सुरू ठेवले. त्यांच्या संघर्षातूनच स्त्रीशिक्षणाची पायाभरणी झाली.

सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य हे केवळ शिक्षणपुरते मर्यादित नव्हते. त्यांनी दलित व वंचित समाजाच्या शैक्षणिक, सामाजिक व नैतिक उन्नतीसाठी सातत्याने प्रयत्न केले. अस्पृश्यतेविरुद्ध लढा देत त्यांनी समतेचा संदेश प्रत्यक्ष कृतीतून दिला. विधवाविवाह समर्थन, बालहत्या प्रतिबंध, स्त्रियांसाठी आश्रयगृहांची स्थापना, तसेच अंधश्रद्धा व धर्मांधतेविरुद्ध प्रबोधन ही त्यांच्या सामाजिक कार्याची महत्त्वाची अंगे होती. त्यांच्या कवितांमधून व लेखनातून स्त्रीस्वातंत्र्य, आत्मसन्मान आणि विवेकवादी विचारांची ठाम मांडणी आढळते. आजच्या काळातही स्त्रीशिक्षण, सामाजिक न्याय, लैंगिक समानता व मानवी हक्क यांचे प्रश्न विविध स्वरूपात उपस्थित आहेत. त्यामुळे सावित्रीबाई फुले यांचे विचार व कार्य हे केवळ ऐतिहासिक संदर्भात नव्हे, तर समकालीन समाजाच्या दृष्टीनेही अत्यंत सुसंगत ठरतात. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये सावित्रीबाई फुले यांच्या सामाजिक कार्याचा सामाजिक परिवर्तनाच्या संदर्भात सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. त्यांच्या कार्यामागील वैचारिक अधिष्ठान, प्रत्यक्ष कृती व त्यातून घडलेल्या सामाजिक बदलांचे विश्लेषण करून सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत त्यांच्या योगदानाचे महत्त्व अधोरेखित करण्याचा हा प्रयत्न आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. सावित्रीबाई फुले यांच्या सामाजिक कार्याचा ऐतिहासिक व तात्त्विक अभ्यास करणे.
2. स्त्रीशिक्षणाच्या प्रसारात सावित्रीबाई फुले यांच्या योगदानाचे विश्लेषण करणे.
3. दलित व वंचित समाजाच्या सामाजिक उन्नतीसाठी त्यांनी केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे.
4. सावित्रीबाई फुले यांच्या विचारसरणीचा सामाजिक परिवर्तनावर झालेला प्रभाव अभ्यासणे.
5. समकालीन समाजाच्या संदर्भात सावित्रीबाई फुले यांच्या विचारांची उपयुक्तता व सुसंगतता तपासणे.

संशोधनाची गृहीतके

1. सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य हे भारतीय समाजातील सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत निर्णायक ठरले आहे.
2. स्त्रीशिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक विषमता व लैंगिक अन्याय कमी करण्यास सावित्रीबाई फुले यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली.
3. दलित व वंचित घटकांच्या शैक्षणिक सक्षमीकरणामुळे सामाजिक समतेची जाणीव समाजात निर्माण झाली.
4. सावित्रीबाई फुले यांची सामाजिक भूमिका ही केवळ सुधारकाची नसून परिवर्तनवादी नेतृत्वाची होती.
5. आधुनिक काळातील स्त्री-मुक्ती व सामाजिक न्यायाच्या चळवळींना सावित्रीबाई फुले यांच्या विचारांमधून दिशादर्शन मिळते.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन पेपरसाठी ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. सावित्रीबाई फुले यांच्या सामाजिक कार्याचा अभ्यास करताना प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन्ही स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे. प्राथमिक साधनांमध्ये सावित्रीबाई फुले यांचे साहित्य, पत्रव्यवहार, समकालीन लेखन व दस्तऐवजांचा समावेश होतो. दुय्यम साधनांमध्ये सावित्रीबाई फुले

व महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्यावर लिहिलेले ग्रंथ, संशोधन लेख, सामाजिक इतिहासावरील संदर्भग्रंथ तसेच शैक्षणिक नियतकालिकांचा वापर करण्यात आला आहे. संकलित माहितीचे वर्गीकरण करून तिचे तुलनात्मक व चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे. सामाजिक परिवर्तनाच्या संकल्पनेच्या चौकटीत सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्याचे मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न या पद्धतीतून करण्यात आला आहे.

एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक परिस्थिती:

एकोणिसाव्या शतकातील भारतीय समाज हा प्रामुख्याने परंपरावादी व धर्माधिष्ठित होता. जातिव्यवस्था ही सामाजिक जीवनाचा केंद्रबिंदू होती. स्त्रियांचे स्थान अत्यंत दुय्यम होते. बालविवाह, सतीप्रथा, विधवांचे केशवपन, शिक्षणबंदी अशा अमानवी प्रथा समाजात रूढ होत्या. दलित व शूद्र समाजाला शिक्षण, मंदिरप्रवेश, सार्वजनिक सुविधा यांपासून दूर ठेवले जात होते. अशा स्थितीत सामाजिक परिवर्तनाची गरज तीव्र होती.

सावित्रीबाई फुले यांचे वैचारिक अधिष्ठान:

सावित्रीबाई फुले यांच्या विचारांवर प्रामुख्याने मानवतावाद, समतावाद व विवेकवाद यांचा प्रभाव होता. महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या सहवासातून त्यांनी सामाजिक विषमतेची कारणे समजून घेतली. त्यांनी धर्माच्या नावाखाली होणाऱ्या अन्यायाला विरोध केला. शिक्षणाशिवाय सामाजिक मुक्ती शक्य नाही, हा त्यांचा ठाम विश्वास होता. त्यांच्या कविता व लेखनातून स्त्रीस्वातंत्र्य, आत्मसन्मान आणि सामाजिक न्याय यांचा आग्रह दिसून येतो.

सावित्रीबाई फुले यांचे स्त्रीशिक्षणातील योगदान:

सावित्रीबाई फुले यांचे सर्वात महत्त्वाचे योगदान म्हणजे स्त्रीशिक्षणाची सुरुवात. १८४८ मध्ये पुण्यातील भिडे वाड्यात मुलींची पहिली शाळा सुरू करण्यात आली. त्या शाळेच्या पहिल्या शिक्षिका सावित्रीबाई फुले होत्या. समाजाकडून अपमान, शिवीगाळ व शारीरिक छळ सहन करूनही त्यांनी शिक्षणकार्य सुरू ठेवले. त्यांनी शिक्षणपद्धतीत नावीन्य आणले. अभ्यासक्रम, शिस्त आणि विद्यार्थिनींच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर भर दिला. स्त्रियांना शिक्षण मिळाल्यास त्या आत्मनिर्भर होतील व समाजपरिवर्तनाला चालना मिळेल, हा त्यांचा ठाम विश्वास होता.

सावित्रीबाई फुले यांचे दलित-वंचित समाजासाठी कार्य:

सावित्रीबाई फुले यांनी शिक्षण सर्वांसाठी खुले असावे, असा आग्रह धरला. शूद्र, अतिशूद्र व दलित समाजातील मुला-मुलींना शिक्षणाची संधी दिली. अस्पृश्यतेविरुद्ध त्यांनी प्रत्यक्ष कृतीतून लढा दिला. त्यांच्या शाळांमध्ये जातीभेद न पाळता सर्वांना समान वागणूक दिली जात होती. यामुळे सामाजिक समतेची बीजे रुजली.

स्त्रीमुक्ती व सामाजिक सुधारणा:

सावित्रीबाई फुले यांनी विधवाविवाहाला समर्थन दिले. बालहत्या प्रतिबंधासाठी त्यांनी 'बालहत्या प्रतिबंधक गृह' सुरू केले. अनिच्छित गर्भधारणा झालेल्या विधवांना सुरक्षित आश्रय देणे हा त्यामागील उद्देश होता. स्त्रियांच्या शोषणाविरुद्ध त्यांनी आवाज उठवला. त्यांच्या कवितांमधून स्त्रियांना आत्मभान व संघर्षाची प्रेरणा मिळते.

साहित्य व वैचारिक योगदान:

सावित्रीबाई फुले यांनी कविता व लेखनाच्या माध्यमातून सामाजिक प्रबोधन केले. 'काव्यफुले' व 'बावनकशी सुबोध रत्नाकर' ही त्यांची प्रसिद्ध काव्यसंग्रह आहेत. त्यांच्या साहित्यातून अज्ञान, अंधश्रद्धा व अन्यायाविरुद्ध तीव्र टीका आढळते साहित्य हे सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन ठरू शकते, हे त्यांनी सिद्ध केले.

सामाजिक परिवर्तनातील स्थान:

भारतीय सामाजिक परिवर्तनाच्या इतिहासात सावित्रीबाई फुले यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे, वैशिष्ट्यपूर्ण आणि परिवर्तनकारी स्वरूपाचे आहे. एकोणिसाव्या शतकातील पुरुषप्रधान, जातिनिष्ठ आणि धर्माधिष्ठित समाजरचनेत एका स्त्रीने शिक्षण, समता आणि मानवमूल्यांच्या आधारे सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ उभी करणे, ही घटना आपल्या आपल्याच स्वरूपात क्रांतिकारी होती. सावित्रीबाई फुले यांनी केवळ विद्यमान सामाजिक व्यवस्थेवर टीका केली नाही, तर त्या व्यवस्थेला पर्याय देणारी नवी मूल्यव्यवस्था प्रत्यक्ष कृतीतून उभी केली.

सावित्रीबाई फुले यांचे स्थान सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत 'शिक्षणाधिष्ठित परिवर्तन' घडविणाऱ्या नेत्या म्हणून अधोरेखित करता येते. त्यांनी शिक्षणाला सामाजिक मुक्तीचे प्रभावी साधन मानले. स्त्रिया, दलित आणि वंचित घटक यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणल्याशिवाय समाजात समता प्रस्थापित होऊ शकत नाही, ही त्यांची ठाम भूमिका होती. त्यामुळे त्यांनी सुरू केलेल्या शाळा या केवळ शिक्षणसंस्था न राहता सामाजिक परिवर्तनाची केंद्रे बनल्या. या शाळांमधून स्त्रीला आत्मभान, आत्मसन्मान आणि स्वतंत्र विचार करण्याची क्षमता प्राप्त झाली.

सामाजिक परिवर्तनाच्या इतिहासात सावित्रीबाई फुले यांचे स्थान स्त्रीमुक्तीच्या अग्रदूत म्हणूनही महत्त्वाचे ठरते. त्यांनी स्त्रीला केवळ कुटुंबव्यवस्थेतील घटक म्हणून न पाहता स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व म्हणून मान्यता दिली. स्त्रीशिक्षण, विधवाविवाह समर्थन, बालहत्या प्रतिबंध, स्त्रियांसाठी आश्रयगृहे अशा उपक्रमांद्वारे त्यांनी स्त्रीच्या जीवनातील दु:ख, शोषण आणि अन्याय यांना थेट आव्हान दिले. त्यामुळे सावित्रीबाई फुले या आधुनिक स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या मूलस्तंभ ठरतात.

दलित व वंचित समाजाच्या संदर्भात पाहता, सावित्रीबाई फुले यांचे स्थान सामाजिक समतेच्या लढ्यातील सक्रिय सहभागाचे आहे. अस्पृश्यतेविरुद्ध त्यांनी प्रत्यक्ष कृतीतून संघर्ष केला. त्यांच्या शाळांमध्ये जातिभेद न पाळता सर्वांना समान वागणूक देण्यात आली. सामाजिक व्यवहारात समता ही केवळ संकल्पना न राहता प्रत्यक्ष आचरणात उतरविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. त्यामुळे त्यांच्या कार्यामुळे सामाजिक न्यायाची जाणीव समाजात रुजण्यास मदत झाली.

वैचारिकदृष्ट्या पाहता, सावित्रीबाई फुले यांचे स्थान विवेकवादी आणि मानवतावादी परंपरेत मोलाचे आहे. त्यांनी अंधश्रद्धा, कर्मकांड आणि धर्मांधतेला विरोध केला. त्यांच्या कवितांमधून व लेखनातून शोषित वर्गाला संघर्षाची प्रेरणा मिळते. समाजपरिवर्तनासाठी वैचारिक प्रबोधन तितकेच आवश्यक आहे, हे त्यांनी आपल्या साहित्यातून अधोरेखित केले.

एकूणच सामाजिक परिवर्तनाच्या व्यापक प्रक्रियेत सावित्रीबाई फुले यांचे स्थान केवळ सहाय्यक किंवा दुय्यम स्वरूपाचे नसून नेतृत्वात्मक आहे. त्यांनी शिक्षण, स्त्रीमुक्ती, सामाजिक समता आणि मानवमूल्ये या सर्व पातळ्यांवर परिवर्तन घडवून आणले. त्यामुळे भारतीय समाजपरिवर्तनाच्या इतिहासात सावित्रीबाई फुले या केवळ पहिल्या स्त्रीशिक्षिका म्हणून नव्हे, तर सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रभावी व चिरंतन प्रतीक म्हणून ओळखल्या जातात. सारांश रूपाने प्रस्तुत संशोधनातून असे स्पष्ट होते की सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने मूलगामी व दूरगामी परिणाम करणारे होते. त्यांनी स्त्रीशिक्षणाची पायाभरणी करून स्त्रीमुक्तीचा मार्ग मोकळा केला. दलित-वंचित समाजासाठी शिक्षण व मानवी प्रतिष्ठेचा आग्रह धरून त्यांनी सामाजिक समतेचा पाया मजबूत केला. त्यांच्या विचारांमध्ये मानवतावाद, विवेकवाद व समतावाद यांचे सुसंगत दर्शन घडते. सावित्रीबाई फुले यांनी केवळ सामाजिक अन्यायावर टीका केली नाही, तर प्रत्यक्ष कृतीतून परिवर्तन घडवून आणले. त्यामुळे त्या भारतीय सामाजिक सुधारणा चळवळीतील एक क्रांतिकारी व प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्व ठरतात

शिफारशी:

सावित्रीबाई फुले यांच्या विचारांचा व कार्याचा अभ्यास आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत अधिक सखोलपणे समाविष्ट करणे आवश्यक आहे. शालेय व उच्च शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात त्यांच्या सामाजिक कार्यावर आधारित अभ्यासक्रमांचा समावेश करण्यात यावा. स्त्रीशिक्षण व वंचित घटकांच्या शिक्षणासाठी राबविल्या जाणाऱ्या योजनांमध्ये सावित्रीबाई फुले यांच्या तत्त्वज्ञानाचा आधार घ्यावा. सामाजिक समता व स्त्रीमुक्तीच्या चळवळींना त्यांच्या विचारांतून प्रेरणा घेऊन अधिक व्यापक स्वरूप देणे गरजेचे आहे. तसेच त्यांच्या साहित्याचे संशोधनात्मक संपादन व अनुवाद करून ते नव्या पिढीपर्यंत पोहोचविण्याचे प्रयत्न करावेत.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. फुले, सावित्रीबाई – 'काव्यफुले', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
2. फुले, सावित्रीबाई – 'बावनकशी' 'सुबोध रत्नाकर', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
3. फुले, ज्योतिराव – 'गुलामगिरी', सुगावा प्रकाशन, पुणे.
4. फुले, ज्योतिराव – 'शेतकऱ्याचा आसूड', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
5. देशमुख, य. दि. – 'महात्मा फुले आणि त्यांचे विचार', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
6. केतकर, शं. दा. – 'मराठी समाजसुधारक', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई.
7. पवार, उर्मिला 'सावित्रीबाई फुले : स्त्रीवादाचा पाया', ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई.
8. कुलकर्णी, ग. दि. 'भारतीय समाजसुधारणा चळवळी', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
9. सरकार, सुमित. 'आधुनिक भारताचा इतिहास', मॅकमिलन इंडिया, नवी दिल्ली.